

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

DOI:10.35774/app2024.03.006
УДК 340.111+340.131 (477)

Микола Кравчук,

кандидат юридичних наук, доцент, доктор
права УВУ, професор кафедри теорії права
та конституціоналізму Західноукраїнського
національного університету,
Заслужений юрист України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6962-1831>

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА – БАЗОВИЙ ПРИНЦИП ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті висвітлено зміст принципу «верховенство права». Проаналізовано розвиток, його розуміння різними авторами. Окреслено Європейський підхід до верховенства права. З'ясовано причини складності його розуміння та причини відсутності єдиної, узагальненої дефініції. Визначено елементи (складники) змісту принципу верховенства права. Встановлено значимість та роль принципу верховенства права в правовому житті України, його статус. Верховенство права – це інтегрований принцип, який базується на вимогах (підпринципах), що ґрунтуються на приписах природного права і мають конституційне закріплення. Основне призначення верховенства права – захист індивіда від свавілля держави та представників державної влади.

Ключові слова: принцип верховенства права, принцип законності, принцип розподілу влади; права і свободи людини; верховенство Конституції; незалежність судів і суддів.

Kravchuk M.

The rule of law – a basic principle of jurisprudence: A theoretical-legal analysis

The article highlights the content of the principle of “rule of law”. The development and its understanding by various authors are analyzed. The European approach to the rule of law is outlined. The reasons for the complexity of its understanding and the reasons for the lack of a single, generalized definition are clarified. The elements (components) of the content of the principle of the rule of law are determined.

The significance and role of the principle of the rule of law in the legal life of Ukraine, its status are established. The rule of law is an integrated principle based on requirements (sub-principles) that are based on the provisions of natural law and have constitutional enshrining. The main purpose of the rule of law is to protect the individual from the arbitrariness of the state and representatives of state power.

Keywords: the principle of rule of law, the principle of legality, the principle of separation of powers; human rights and freedoms; the supremacy of the Constitution; the independence of courts and judges.

© Микола Кравчук, 2024

Постановка проблеми. Принцип верховенства права є конституційним принципом, оскільки в статті 8 чинною Конституцією України закріплено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». Тому цей принцип є вагомим для правового життя суспільства, адже встановлений основним законом держави, який має вищу юридичну силу [1, ст.8]. «Відтоді принцип верховенства права – це наріжний камінь сучасного конституційного правопорядку в Україні» [2, с.52].

За твердженням М. І. Козюбри «ідеал верховенства права (the Rule of Law) став нині чи не найпопулярнішим у всьому світі. До нього постійно звертаються політичні діячі не лише Заходу, для якого верховенство права традиційно є однією з найвищих демократичних цінностей, а й Сходу (включаючи комуністичний Китай), Півдня і Півночі. Він давно став найважливішою складовою міжнародно-правових актів, особливо присвячених правам і свободам людини та громадянина. Все частіше верховенство права як принцип фіксується у національних конституціях і законах, ним активно оперують міжнародні та національні суди» [4, с. 30]. Незважаючи на здобуття принципом верховенства права характеру глобального ідеалу, його поняття, на думку багатьох західних правників, досі залишається «сутнісно спірним». З таким твердженням доцільно повністю погодитись.

На думку Б. Малишева «останні публікації провідних вітчизняних учених доводять, що дискусія про зміст верховенства права є дуже далекою від завершення» [3, с. 15].

Як вважають автори коментаря чинної Конституції України: «принцип верховенства права – це один із системи основоположних принципів, що визначають новітній конституційний лад України, і є юридично обов'язковою нормою найвищого рівня сучасного українського правопорядку. Його дія поширюється на усі органи державної влади, органи регіонального і місцевого самоврядування та їх посадових осіб в усіх сферах нормотворчої, правоохоронної та правозастосовної діяльності» [2, с. 51]. Далі науковці акцентують увагу, що: «принцип верховенства права є одним із тріади принципів спільної спадщини європейських народів, до якої належать також принцип плюралістичної демократії та принцип прав людини. Свою відданість цій тріаді принципів підтвердила кожна держава, що набула членства у Раді Європи. Україна статус повноправного члена Ради Європи здобула 9 листопада 1995 р., ратифікувавши перед тим – 31 жовтня 1995 р. – Статут Ради Європи, чим взяла на себе обов'язок визнати принцип верховенства права. Надалі Україна, як держава – член Ради Європи, визнала для себе обов'язковість принципу верховенства права, ратифікувавши 17 липня 1997 р. Європейську конвенцію з прав людини, з чого випливає визнання Україною юрисдикції Європейського суду з прав людини обов'язковою в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції (включно з питанням тлумачення і застосування принципу верховенства права) (Закон України про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [2, с. 58; 11]. Отже, вказане підтверджує, що розуміння змісту принципу верховенства права є важливим для України, оскільки вона взяла на себе зобов'язання реалізовувати цей принцип у своєму правовому житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана тема знайшла свою розробку у наукових працях С. Головатого, Ю. Оборотова, М. Козюбри, Б. Малишева, Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича, В. Тація. Однак, як зазначив Б. Малишев, «попри значну кількість наукових і публіцистичних робіт з цієї тематики, конкретний зміст принципу верховенства права (або, як ще його називають у літературі, «панування права») залишається не визначеним» [3, с. 15].

У цьому плані М. І. Козюбра підкреслив, що єдність у його розумінні відсутня також в Україні. «Хоч останнім часом спектр думок у підходах до трактування верховенства права у вітчизняному правознавстві дещо звузився (принаймні ототожнення його з традиційним для нашої теорії та практики принципом верховенства закону чи з верховенством всіх нормативних актів, як це було в 90-х роках ХХ ст., нині майже не зустрічається), проте загальної згоди щодо його розуміння не досягнуто, навіть попри намагання роз'яснити поняття верховенства права Конституційним Судом України» [4, с. 30-31].

Мета статті – висвітлити основні підходи до розуміння принципу верховенства права. З'ясувати генезис пізнання змісту принципу верховенства права та визначити його значимість для правового життя України. Окреслити найбільш повне розуміння принципу верховенства права та його елементів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Б. Малишева: «загальноновизнаним є те, що основоположником теоретичного осмислення принципу верховенства права є авторитетний англійський конституціоналіст Альберт Дайсі, який звів розуміння панування права до трьох позицій (Тут доречно зауважити: «А. Дайсі переважно оперує терміном «панування права» (the rule of law) і лише іноді вживає терміни «домінування права» (the predominance of law) або «верховенство права» («the supremacy of law»)): 1) панування права – це презумпція невинуватості; 2) панування права – це максимальна (абсолютна) юри-

дична рівність всіх осіб незалежно від їх соціального статусу, зокрема незалежно від того, чи має певна особа будь-яке відношення до державної служби; 3) панування права – це насправді діючий судовий механізм реалізації та захисту людиною своїх прав. ... Отже, призначенням принципу панування права в інтерпретації А. Дайсі є захист індивіда від свавілля держави та представників державної влади. Приблизно такий самий зміст вкладається в цю категорію і багатьма сучасними дослідниками» [3, с. 15–16].

Продовжуючи дискусію відносно дефініції принципу верховенства права доречно висвітлити позицію М. І. Козюбри: «що стосується поняття верховенства права, наголосимо лише на тому, що надзвичайна складність і багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якимось універсальним визначенням принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. У понятті верховенства права переплітаються правові й політичні, культурні й етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра та справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеї та здоровий глузд... Усе це робить цю категорію досить динамічною, що не дозволяє втиснути її в межі будь-якої юридичної дефініції» [4, с. 31–32].

На думку О. В. Петришина: «верховенство права покликане бути певним стандартом не лише законодавчої діяльності, але й у прийнятті судових рішень, що засвідчує неупередженість судових рішень, у намаганні суддів поновити справедливість прийняттям судових рішень» [9, с. 78].

Однак, як підкреслив М. І. Козюбра, це не означає, що неможливо досягти більш-менш єдиних уявлень про сутність верховенства права взагалі. Як свідчить сучасний теоретичний і практичний досвід, найбільш продуктивним є розуміння верховенства права «як певної суми щільно переплетених між собою принципів, котрі разом творять ядро доктрини конституціоналізму, а відтак є необхідними для будь-якого... демократичного суспільного устрою» [4, с.31].

Складові елементи принципу верховенства права розкривають його зміст у міжнародно-правових актах, а також у Звіті щодо верховенства права Венеціанської Комісії та в національному законодавстві.

Автори науково-практичного коментаря чинної Конституції України зазначають, що застосована у ч. 1 ст. 8 формула «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» вимагає розкриття змісту таких її трьох складників, що мають конкретне юридичне значення: «1) в Україні визнається принцип верховенства права; 2) в Україні діє принцип верховенства права; 3) присутній зміст власне самого поняття, означеного як принцип верховенства права. ...Що стосується першої складової, яка містить імператив визнання цього принципу з боку держави, то Україна визнала його у вигляді міжнародно-правового зобов'язання шляхом приєднання до Статуту Ради Європи та ратифікації Європейської конвенції з прав людини (про що вже було раніше зазначено), а також шляхом унормування його у тексті самої Конституції 1996 р., завдяки чому йому було надано статусу юридичного припису найвищого рівня – конституційного» [2, с. 56]. ...«Що стосується другої складової, яка висуває імператив його дієвості, себто його ефективності, чим властиве і здобувається та забезпечується його практична значимість, то тут ідеться передовсім про той комплекс національних інститутів, механізмів та процедур, що є неодмінними, аби особа мала можливість захистити себе від свавільної влади держави та які надають особі можливість володіти людською гідністю» [2, с. 57]. Що ж до третьої складової української формули – власне присутнього змісту поняття «верховенство права», то чи не найперше доктринальне його тлумачення в контексті української конституції містилося у висновку Венеціанської комісії стосовно Конституції України 1996 року, де зазначалося, що в її тексті «добре втілено принципи верховенства права. Комісія розглядала «важливими принципами верховенства права» у цьому контексті окремі положення розділу VIII Конституції (Правосуддя), зокрема, які стосуються: здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124); незалежності та недоторканності суддів (ст. 126); основних засад судочинства (ст. 129). До важливих елементів верховенства права» Комісія віднесла низку положень розділу I Конституції (Загальні засади), зокрема: те, що Конституцію наділено найвищою юридичною силою (ч. 2 ст. 8); те, що визнано принцип поділу влади (ч. 1 ст. 6) та що органи законодавчої, виконавчої і судової влади мають здійснювати свої повноваження в межах, визначених Конституцією, та відповідно до законів (ч. 2 ст. 6); те, що в Конституції знайшов своє чітке вираження принцип законності (ст. 19); те, що конституційні положення стосовно прав і свобод людини можуть судами застосовуватися безпосередньо (ч. 3 ст. 8) [2, с. 58–59].

З цього приводу сформулював свою позицію також М. І. Козюбра. Вчений зазначив, що «можна, очевидно, дискутувати з приводу кількісних показників таких підпринципів (деякі зарубіжні автори нараховують їх десятки), змісту та обсягу окремих з них, проте залишається безсумнівним той факт, що

утвердження верховенства права і функціонування правової держави можливі за умов, коли в суспільстві послідовно і неухильно в життя втілюються наступні вимоги».

Повага до прав і свобод людини: природні, невід’ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою. Саме невід’ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинутих держав, складають основу «стримувань і противаг» державній владі, яка завжди має тенденцію до виходу з-під контролю суспільства.

Верховенство Конституції – одна з вирішальних складових верховенства права і правової держави. Повна відповідність закріпленого в розділі II Конституції каталогу прав і свобод людини сучасним міжнародним стандартам дає беззаперечні підстави говорити про те, що Конституція України є правовою за змістом.

Принцип розподілу влади, який передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок (напрямів) влади – законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносин, які унеможливили б узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави (навіть якщо цей орган є колегіальним і обраний демократичним шляхом), а тим більше в руках однієї особи.

Законність. Верховенство права передбачає, законність, основу на визнанні і беззастережному прийнятті найвищої цінності людини, її забезпеченні від свавілля владних інституцій та їх посадових осіб, тобто законність, яка у вітчизняній літературі досить часто іменується правозаконністю. Це цілком відповідає практиці Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово акцентував увагу на тому, що вислів «згідно з законом – означає ... щоб закон не суперечив принципам верховенства права».

Обмеження дискреційних повноважень, тобто прийняття рішень державними органами і посадовими особами на власний розсуд. Як зазначав основоположник концепції верховенства права А. Дайсі, «там, де є дискреція, є і простір для свавільності, ... дискреційні повноваження з боку влади, неодмінно означають відсутність юридичної свободи для її підданих».

Принцип визначеності означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам. Вони повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки. ... У зв’язку з цим важлива роль у впровадженні в життя принципу визначеності належить судовій практиці. ... У цьому плані Європейський Суд з прав людини наголосив, що «Конвенція – це живий інструмент, який необхідно тлумачити у світлі умов сьогодення».

Принцип пропорційності регламентує співвідношення між поставленою метою та засобами і способами її досягнення. В основу цього принципу покладена ідея, згідно з якою «загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи». Жодні спокуси обмежити її дії, а тим більше, зовсім зневажати їх, посилаючись на необхідність боротьби з економічною кризою чи іншими суспільними небезпеками в демократичній правовій державі не можуть бути виправданими.

Принцип правової безпеки і захисту довіри. Однією із найважливіших складових верховенства права та правової держави є принцип правової безпеки і захисту довіри громадянина до надійності свого правового становища. Він має бути впевненим, що його правове становище залишатиметься стабільним і в майбутньому не погіршуватиметься. Саме на це спрямований принцип «закон зворотної сили не має» (*lex ad praeterita non valet*), який був сформульований ще давньоримськими юристами для протидії сваволі законодавця. Мета цього принципу – поставити заслін ущемленню прав і свобод людини з боку влади.

Незалежність суду і суддів. Центральне місце у механізмі його забезпечення в демократичному суспільстві належить суду. І це цілком логічно. Адже саме суд ставить «останню крапку» у пошуку і утвердженні права при вирішенні конкретних справ, саме він уособлює (чи принаймні має уособлювати) неупередженість і справедливість [10, с. 65; 4, с. 59].

Вчений М. Розенфельд, визначаючи дефініцію верховенства права через систему основних його вимог, безспідставно переконаний, що цей принцип є «сполучним елементом між обмеженням урядових повноважень і захистом фундаментальних прав людини» [8, с. 1307]. Тож з цим можна цілком погодитись.

Висновки. Отже, по-перше, принцип верховенства права – це інтегрований принцип, зміст якого складається із ряду вимог (принципів, складників), які є його елементами і базуються на приписах природного права, що мають конституційне закріплення. Головне призначення верховенства права – захист індивіда від свавілля держави та представників державної влади.

По-друге, принципи верховенства права потребують подальшого наукового опрацювання й визначення шляхів його ефективного втілення в реальне правове життя.

Список використаних джерел

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.09.2024)
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2011. 1128 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2012/Konst_Ukr_2011 (дата звернення: 08.09.2024)
3. Малишев Б. В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 14-20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_8_4 (дата звернення: 08.09.2024)
4. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30-63.
5. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного суду України. *Українське право*. 2006. № 1. С. 210-211.
6. Головатий С. Верховенство права : у 3 кн. Книга 1: Верховенство права: від ідеї – до доктрини. Київ, 2006. 624 с.
7. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки. Юридичні науки*, 2007. Том 64. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content> (дата звернення: 08.09.2024)
8. Rosenfeld M. The Rule of Law and legitimacy of constitutional democracy. *Southern California Law Review*. 2019. Vol. 74. P. 1307-1352.
9. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: зб. наук. пр.* Київ: Юрид. думка, 2010. С. 74–84. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Petryshyn_74%20%E2%80%93%2084.pdf (дата звернення: 08.09.2024)
10. Верховенство права та права людини у світлі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Практично-методичний посібник викладача. Київ, 2016. 860 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/curriculum_rule_of_law_cd.pdf (дата звернення: 10.09.2024)
11. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. Редакція від 13.03.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.09.2024)

References

1. *Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June 28, 1996]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]
2. Tatsii, V. (Eds.). (2011). *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar [Constitution of Ukraine. Scientific and practical commentary]*; National Academy of Law of Ukraine. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian]
3. Malyshev, B. V. (2012). Pryntsyp verkhovenstva prava (teoretyko-pravovyi aspekt) [The principle of the rule of law (theoretical and legal aspect)]. *Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy - Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 8, 14-20. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2012_8_4 [in Ukrainian]
4. Koziubra, M. (2012). Verkhovenstvo prava i Ukraina [The Rule of Law and Ukraine]. *Pravo Ukrainy - Law of Ukraine*, 1-2, 30-63 [in Ukrainian]
5. Rabinovych, P. (2006). Verkhovenstvo prava v interpretatsii Strasburzkooho sudu ta Konstytutsiinoho sudu Ukrainy [The Rule of Law in the Interpretation of the Strasbourg Court and the Constitutional Court of Ukraine]. *Ukrainske pravo - Ukrainian Law*, 1, 210-211 [in Ukrainian]
6. Holovaty S. (2006). *Verkhovenstvo prava [The Rule of Law]*. Knyha 1: Verkhovenstvo prava: vid idei – do doktryny [The Rule of Law: from idea to doctrine]. Kyiv [in Ukrainian]
7. Koziubra, M. I. (2007). Pryntsypy verkhovenstva prava i pravovoi derzhavy: yednist osnovnykh vymoh [Principles of the rule of law and the rule of law: the unity of basic requirements]. *Naukovi zapysky - Scientific notes*, 64. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content> [in Ukrainian]
8. Rosenfeld, M. (2019). The Rule of Law and legitimacy of constitutional democracy. *Southern California Law Review*, 74, 1307– 1352 [in English]

9. Petryshyn, O.V. (2010). Verkhovenstvo prava v systemi pravovoho rehuliuвання [The rule of law in the legal regulation system]. *Derzhava i pravo u svitli suchasnoi yurydychnoi dumky: zb. nauk. pr. - State and law in the light of modern legal thought: collection of scientific works*. Kyiv: Yuryd. dumka, 74–84. Retrieved from https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Petryshyn_74%20%E2%80%93%2084.pdf [in Ukrainian]
10. Verkhovenstvo prava ta prava liudyny u svitli Konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod [The Rule of Law and Human Rights in the Light of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Praktychno-metodychnyi posibnyk vykladacha - Practical and Methodological Guide for Teachers*. Kyiv. Retrieved from https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/curriculum_rule_of_law_cd.pdf [in Ukrainian]
11. *Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv № 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii: Zakon Ukrainy vid 17 lypnia 1997 roku № 475/97-VR. Redaktsiia vid 13.03.2006. [On the ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols No. 2, 4, 7 and 11 to the Convention: Law of Ukraine of July 17, 1997 No. 475/97-VR. Version of March 13, 2006.]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 14.09.2024